

УДК 821.161.2.09 І.Франко:82-13«17/18»І.Котляревський

«НЕХАЙ ТУТ МАТІР ШАРПА ВОРОН ЧОРНИЙ...» (ЕНЕЙСТВО В ОЦІНЦІ ІВАНА ФРАНКА)

Роман КОЗЛОВ

*Криворізький національний університет,
вул. XXII Партз'їзду, 11, Кривий Ріг, Україна, 50027*

Простежено семантику міфу про Енея, його українську рецепцію. Окреслено трансформацію міфу під впливом «Енеїди» І. Котляревського. Вивчено, як І. Франко оцінював цю травестю. У монодрамі «Великі роковини» І. Франко визначив загрози, які зумовлює неправильне, спрощене прочитання твору. І. Франко наголошував на відповідальності національної еліти, без чого неможливий суспільний поступ.

Ключові слова: І. Франко, «Великі роковини», «Енеїда», національна еліта, модернізм.

Рядок у назві розвідки – із монодрами «Великі роковини», яку Франко приурочив до століття «відродин української народності» [9, т. 52]. Зміст цього прологу до вистави, як його жанрово означив автор, доволі прозорий. Перша частина сповнена гірких спогадів про троянців-українців, які під проводом Енея «рушили – народам на наругу! Пішли нової матері шукать!», про кривди, які нація мусила пережити. У другій частині відмолоділий Козак-невмирака через сто років чує рідну пісню, бачить «цвітучі села, нивки і сади», огонь святий в очах нових українців, підбадьорює їх до руху. Саме їм герой монодрами дивується найбільше:

Поступає ще далі наперед і озирає публіку.

Ах, а тут! Предивне диво!

Тайна поміж тайн страшних!

Це ж Енеєві потомки!

Та що стало нині з них?

Вони не втекли зі спаленого рідного дому, лишилися дбати про матір-Україну і «бажають в рідній хаті рай зготовити собі». Але чому І. Франко вустами Козака називає своїх сучасників потомками Енея? Того Енея, якого щойно ж визнав слабкодушним зрадником. Можливо, це семантичний ключ до іронічного прочитання подальших рядків, чому сприяє також помітна зміна стилістичної тональності [7, с. 14–15]. А, можливо, загальну метонімію «Енеєві потомки» варто прочитувати ще метафоричніше, аби зняти негативну семантику такої атрибуції. Утім, цей момент виказує багатоплощинність Франкового тексту та зумовлює глибший пошук *ab ovo*.

Свропейська традиція в міфологемі Енея виокремлює принаймні три складники: утечу зі спаленої Трої, мандри і заснування Лавініуму як фундаменту Римської республіки, а згодом імперії. Подальші інтерпретації втечі та мандрів загалом можна означити як ірраціональний

складник міфологеми, а військові та державні тріумфи – як раціональний. Історична дискусія демонструє різні співвідношення між цими складниками, але з часом міфологема мусить звестися до архетипного потрактування, що й дає новітнім інтерпретаторам підстави для встановлення непитомих відношень між образами античної міфології.

Наприклад, Віктор Неборак протиставляє Енея й Одиссея – утікача і патріота [6, с. 8], а Юрій Косач – Енея і Антея – викоріненого з рідної землі та вкоріненого в неї [4]. Між тим такі антиномії звужують інтерпретаційне поле образу Енея, бо, як бачимо, зосереджуються на ірраціональному складникові й не відповідають його генезі. За грецькою традицією, наприклад, Еней лишився в Троїді – можливо, у винагороду за здану ахейцям Трою (за Менекратом Ксантієм). Велетень Антей же фігурує в міфі про одинадцятий подвиг Геракла передусім як негативний персонаж, адже мешканці Лівії, царем якої він був, зажили щасливо лише по його смерті, щиро завдячуючи Гераклові. Таке потрактування міфологем відповідає колонізаторському світогляду греків, що транслюється автохтонам – мовляв, чужоземний правитель-наїзник кращій, аніж одноплемінник, але це стосується лише колонізованих територій. Міфологема Одиссея в цьому контексті теж відповідає аксіології колонізаторів, але звернена до них самих.

У римській же традиції міфологема Енея зазнала найсуттєвішого розвитку в імперську добу, коли на перший план вийшов її раціональний складник. На імператорському троні має сидіти людина, безперечний авторитет якої має належну історичну основу. Укорінювати свій рід в автохтонну історію імператорові не гоже, бо в такому разі губиться ефект його унікальності. Цю тенденцію можемо спостерегти в усіх європейських імперських утвореннях. З цього приводу І. Франко подав такий роздум: «Загалом факти поганської історії інтересували тодішніх людей мало, з виїмком хіба початкової, казочної історії Риму та легенд про Трою; для сих не погасав інтерес через те, що, як уже було згадано, в історії Риму й його заснування добачувано боже призначення до панування над світом, політичне, світське одкровення, рівнобіжне і майже рівнозначне з релігійно-церковним одкровенням, зложеним у Біблії. Не диво, що до сього легендарного пня троянського походження римлян силкувалися в середніх віках нав'язувати свій початок усі знатніші шляхетські роди, всі пануючі доми не лише в Італії, але також у Англії й Франції, і навіть геть пізніше в Польщі та Угорщині знайдемо в старих гербаріях масу видумок на сю тему. Англійці – се потомки Енеєвого сина Брута (Brutus – відси бритти, Британія)» [5, с. 32]. Додамо, що таке прагнення долучитися до Енеєвої історії демонструють і більш самобутні племена. Сноррі Стурлусон у «Молодшій Едді», наприклад, стверджує, що є частина світу, яка «лежить на заході та тягнеться до півночі й до океану, вона зветься Європою, або Енеєю» [6, с. 11]. Так само й руські князі шукали своє коріння у варязькій, а після хрещення – у візантійській історії. Чи не найпізніший у Європі прояв тенденції бачимо в так званому Третньому Римі, намагання московських князів підкреслити свої киеворуські зв'язки – урешті вже понад шість століть чи не всі очільники Московської імперії намагаються містифікувати своє походження, дисонуючи з європейською сучасністю. Як тут не згадати анахронічно-анекдотичного литовського-татарського шляхтича Янука!

Винятковою є роль книги – писаного і друкованого слова – у формуванні світогляду загалом, зокрема системи ціннісних координат, а в шуканому контексті – племінної та національної еліт. Популяризуючи, І. Франко пояснив це так: «Бог об'являв себе й найвищі правди людському родові різними часами, в різних місцях і народах; правда, все найважливіше він об'явив лише вибраному народові – жидам – і через них потім Христовій церкві, але дещо він об'явив також праведним і мудрим поганцям, таким як Аристотель,

Платон, Птоломей та Вергілій. Середньовікова вченість полягає на тім, щоб із тих єдино дозволених і раз на все даних джерел уміючи черпати знання. Цитати з письма святого, з отців церкви та старинних філософів мають для середньовікового чоловіка непохитну повагу і повну доказову силу, далеко більшу, ніж може мати свідоцтво наших змислів, досвіду та обрахунку» [10, т. 12, с. 35]. Але середньовічна схоластика лише продовжує тенденцію, закладену імперським Римом, де «Євангеліє і Христові слова, обернені до Петра, – се непохитний фундамент духовної власті Риму; Вергілій і його “Енеїда” – се високий і так само непохитний фундамент світського верховодства Риму» [10, т. 12, с. 19].

Звісно, не йдеться про абсолютизацію вихідної семантики міфу, але вона дає можливість чіткіше побачити специфіку його національної чи персональної рецепції. Зараз дозвольте порушити хронологію, «проминути» славнозвісну «Перелицьовану “Енеїду”» Котляревського і Франкове її сприйняття та зробити одне зіставлення інтерпретацій, автори яких загалом демонструють аж ніяк не вузьконародницький світогляд.

У романі Юрія Косача Еней, який вимушено покинув рідну землю, – винятковий романтик, котрий урешті підсумовує: «Але що було мені, Енеєві, до життя інших?..» [4, с. 349]. Естетизація ірраціональності його «вкоріненості» продовжує загальноєвропейську традицію *fin de siècle*, але має і безперечний український контекст. Відірваний від батьківщини, Еней зосереджується на власних відчуттях, демонструючи цілковиту асоціальність.

У ті ж роки постає «Попіл імперії» Юрія Клена. Тут Еней – українець-східняк, «представник найнижчої із рас», «пустотник і жартун» [7, с. 189, 196], що безпристрасно, гризучи кукурудзу, здатен показати оповідачеві всі кола фашистського пекла. Він – дітище Котляревського, протиставлене Вергілієвому, а тому теж ірраціональне. Парадокс пекельної мандрівки з Енеєм і його фінальної промови поет наголошує гімном «Не пора!». Мотив фатальної ірраціональної вкоріненості тут розвивається необхідністю вкоріненості, але не на рідній землі: «То якось до святинь далеких доїдемо або дойдем. Рим, Царгород, Париж та Мекка, що владно ваблять нас, – не Кремль» [7, с. 273].

Обидва автори фокусуються на ірраціональному складникові міфу, але передусім відштовхуються від «Енеїди» Котляревського. Звісно, цей складник має більший потенціал драматизму й тому мистецьки привабливіший, та й життєвий шлях цих письменників, воєнний і повоєнний час загалом підштовхували до такого вибору. Але ж тенденція триває. І ось уже сучасні дослідники стверджують, що в І. Котляревського Еней мандрує, щоб стати «людиною центру, метрополії, імперії» [8, с. 15], є «символом українського блукача, змушеного ходити чужими землями» [8, с. 25]. От і В. Неборак слушно застеріг, що «потрактувати троянців на чолі з Енеєм замалим як національних українських героїв – це допускати неймовірне викривлення сутності поеми», але разом з тим ствердив: «Еней Котляревського – це персонаж, а ліпше сказати, блукаючий фантом, який випробовує цінності на міцність та істинність», – а врешті підсумував: «“Енеїда” Котляревського – це поема про перемогу, про успіх динамічного, битого бідою, Енея» [6, с. 8, 14, 261].

Є й складніші погляди, як-от Анфіси Горбань, котра стверджує: у другій половині твору І. Котляревський змінює алюзійні зв'язки («Еней-колонізатор в останніх трьох частинах твору не надається до ідентифікації ні з козаком, який повернувся з рідної Січі на рідну Україну, ні з мандрівними запорожцями»), тому її варто прочитувати з іншими установками [1]. Але й тут неможливо уникнути прихильного сприймання Енея в мандрах, адже людина в умовах ірраціональності – занадто спокусливий образ, щоб реципієнт не забажав з ним ототожнитися. Думаю, десь у цьому напрямі й мислив І. Франко.

Насамперед зауважимо, що ще від університетської лави йому імпувало присмертне бажання Вергілія спалити «Енеїду» як дуже слабкий твір [9, т. 54, с. 262]. Але травестія І. Котляревського, звісно ж, сприймалася по-іншому. І по-різному. Хоч можна констатувати, що Франкову рецепцію пронизує визнання «Перелицьованої “Енеїди”» рубіжним твором нової української літератури. До середини 1890-х років він її наділяв різними гучними означеннями «знаменита», «славна», у «Пролозі» до п’ятдесятих роковин по І. Котляревському (1888) робить таке порівняння:

І як Еней із пожарища Трої
Забрав послідні святощі народні
І рушив в світ шукать землі нової,
Нової вітчизни, – оттак і він
З великого пожару України
Найбільшу спас народну святість – слово [9, т. 52, с. 152].

Але вже за десять років він скаже по-іншому:

Нехай тут матір шарпа ворон чорний,
Нехай борців шмагує й ріже кат, –
Він рад, що врятував свої пенати,
Тікає іншої шукати хати!

Важко вирішити однозначно, що найбільше вплинуло на І. Франка, адже зміна його світогляду була комплексною: і в політичних орієнтирах, і в теоретико-літературних, і в мистецьких. При цьому його думка про виняткову роль «Енеїди» в розвитку української нації лишилася незмінною, він і далі визнавав самобутність, вичерпний етнографізм твору, що він «був не тільки жвавим протестом проти пануючого тоді в російськiм письменствi псевдокласицизму, але також дуже вдатною пробою популяризації осіб і понять, що були досі власністю тільки освічених верстов, а з іншого боку, – вдатною пробою піднести людську українську мову до висоти літературного твору, що був гідний знайтися в похіднім куврі Наполеона» [9, т. 54, с. 259].

Тут у мисленні І. Франка дуже помітна становість, яку так намагалися приховати дослідники його творчості минулого століття. Саме усвідомлення неунікності ієрархічної організації суспільства – одна з важливих змін у свідомості мислителя, на жаль, не часто артикульована. Саме від праць 1898 року І. Франко послідовно проводить думку, що «головним центром в малюнку “Енеїди” не є простий, закріпощений народ, а вольне, заможне козацтво і панство середньої руки» [10, т. 31, с. 107]. Отже, твір «працює» водночас у кількох протилежних напрямках: передає в культурний обіг простолюду досі високі образи й навзаєм виявляє виражальний потенціал простої мови, зображає цією мовою побут заможної верстви й повертає цю верству до народного кореня.

Усвідомлення станових особливостей «Енеїди» дало можливість Франкові побачити одну з важливих причин її культурного знецінення. Орієнтований на масового читача, І. Котляревський у Галичині 1860–1870-х років перетворився на «шкільного автора»: у читанках були «Наталка Полтавка», «Ода до князя Куракіна» і частина «Енеїди» [10, т. 31, с. 333]. Фрагментарне і загальнодоступне сприйняття травестії суперечили самій природі її змісту.

Висмикнуті з контексту – як текстуального, так і культурного – образи твору не могли бути адекватно поінтерпретовані, а відтак, набували негативного потенціалу.

Поступове осмислення цієї проблеми привело І. Франка до децю радикального висновку, який він оприлюднив у плані-проспекті «Огляду української літератури» для вакаційних курсів 1904 року: «Котляревського “Енеїда”, почата без серйозного наміру, з часом, у тракті роботи, поглиблювалася. Писана без тенденції, поет потребував тільки висловити свою власну вдачу, свої спостереження та спомини – “Енеїда” не апотеоз козацтва. [...] Українська традиція – відгомони дуже слабкі» [9, т. 54, с. 906–907]. Між тим цей присуд лектора геть не легковажний. Про несерйозність наміру І. Франко мусив говорити, щоб зміст перших, найбільш читаних і знаних, частин поеми не заступав собою всю її цілість. Відсутністю тенденції І. Франко мав можливість пояснити те, що сприймалося як змістові невідповідності, адже пересічному читачеві – з іншого часу, стану, культурно-географічного середовища – більшість алюзій І. Котляревського були недоступними. Суб’єктивізм, а точніше узуальну вузькість алюзійного простору поеми підтверджує і дослідження А. Горбань.

Нетрадиційність «Енеїди» за І. Франком доцільно розуміти не в контексті її етнографічності – цьому лектор відвів окремих уступ. Співвідношення раціонального та ірраціонального, зафіксоване «старою епічною схемою Вергілія», за якою ішов і Котляревський [10, т. 37, с. 281], не відповідало духові й самоусвідомленню українського панства й козацтва. Наприклад, в «Історії Русів» згадано, що над гробом Хмельницького був виставлений його портрет Гетьманський із написом:

Сей образь начертанъ Козацкого Героя,
Подобна грекамъ тѣмъ, отъ коихъ пала Троя!

А як ми переконалися, міф про Трою зовсім по-іншому звучить в імперському та в демократично-колонізаторському дискурсах.

Зауважена проблема становості у світогляді І. Франка добре ілюструється порівнянням його оцінки сучасників-емігрантів і образу Енея. Здається, ані в публіцистиці, ані в художніх творах він не засуджував обдурених «печеними голубцями» й карфагенськими розкошами людей, спрямовуючи критику на владні структури, нездатні належно протистояти цьому ганебному явищу. До слова, проблема еміграції загострюється в його творчості саме наприкінці 1890-х.

Від часу невдалої політичної кар’єри І. Франко задумувався над проблемою відповідальності національної еліти. Еней не належить до кола продуктивних образів у його творчості, але якби ми хотіли провести паралелі, то мусили б зіставити Енея і Мойсея та визнати перевагу другого. В І. Франка – ще від «Каменярів» – головним об’єктом зображення є процес, а не результат. А від кінця століття додається посилена увага до мотиву вчинку, що згодом заступає сам вчинок. Тож І. Франко ніби опирається орієнтованому на подію епічному дискурсу, намагається пройти «за лаштунки» дії, у модернізм. Закономірно, ірраціональна дорога Енея чи навіть Одісея, котрий теж, як і юдейський провідник, вертається додому, не становить для нього інтересу. Тому й постає дорога Мойсея, одухотворена відповідальністю провідника.

Модерністське художнє мислення, підкріплене теоретичними заглибленнями в природу мистецтва слова, виводить І. Франка на розкриття механізму формування потенційної небезпеки героїчного прочитання «Енеїди» І. Котляревського, у якому виявлені щойно

аспекти збираються до купи. Еней – цар або гетьман – вивищений над народом, його еліта. Вивищеність, утрата домівки (що завжди є потенційно драматичною) та ірраціональність мандрів роблять образ привабливим для читача. Через це читач готовий легко приміряти на себе подобу Енея, не замислюючись над багатозначністю його змісту. Як наслідок, учинки Енея транспонуються, але оцінюються читачем не адекватно до поданих автором художніх ключів, – мовляв, «Якщо цар може втікати зі спаленого дому, то чом би я мав лишатися в ньому?»

Від 1898 року І. Франко послідовно дотримувався думки, що «Енеїда» Котляревського – лише дарований Богом українцям унікальний інструмент, неналежне розуміння й використання якого несе велику загрозу: «Тут виявилася вся сила и вся слабкість тодішнього галицько-руського руху. Сила в тім, що тодішні люди добре відчували свою руськість і любили її; слабкість у тім, що вони бачили перед собою якусь абстрактну Русь, а не бачили живого, конкретного руського люду з його потребами, не розуміли того, що тільки з того селянства і для нього може і мусить дивинуватися нова Русь, оживлена тим духом, що уперве могутнім подихом повіяв із “Енеїди” Котляревського. І для того у самого Головацького і у цілого його покоління був можливий такий швидкий і різкий поворот від формального націоналізму малоруського до такого ж формального і абстрактного націоналізму “общеруського”, а відси вже був тільки один малий крок до конкретного обмосковлення» [10, т. 31, с. 330].

Тож думаю, що «потомків Енея» варто розуміти передусім глибоко метафорично, як нову генерацію, натхнену українською «Енеїдою» і здатну правильно її читати. А іншій псевдо-еліті, що могла затесатися в глядацькій залі, І. Франко адресував ці ж слова, сповнені сарказму.

Енейство, відтак, стало амбівалентним поняттям: 1) негативним – як поведінковий комплекс безвідповідальної еліти, засліпленої власною божественністю; 2) позитивним – як спільнота, що відштовхнувшись від запропонованого образу, створює власну стратегію національного розвитку. І головне – неймовірно, наскільки актуальними є Франкові смисли, приховані в написаних сто років тому рядках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Горбань А. Алюзійний простір «Енеїди» І. Котляревського: колоніальний аспект / Анфіса Горбань // Літературознавчі студії. – 2010. – Вип. 4. – С. 28–76.
2. Гундорова Т. «Малоросійський маскаррад». Колоніальний дискурс в «Енеїді» Котляревського і навколо неї / Тамара Гундорова // Українська мова та література. – 2004. – № 25–28. – С. 9–16.
3. Клен Юрій. Попіл імперії / Юрій Клен // Твори : у 4 т. Т. 2. – Торонто : Фондація імені Юрія Клена, 1957. – 351 с.
4. Косач Ю. Еней та життя інших / Юрій Косач // Проза про життя інших. Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі / упоряд. В. Агеєва. – К. : Факт, 2003. – С. 255–349.
5. Младшая Эдда. – Ленинград : Наука, 1970. – 255 с. – (Серія «Літературні пам'ятники»).
6. Неборак В. Перечитана «Енеїда». Спроба сенсового прочитання «Енеїди» Івана Котляревського на тлі зіставлення її з «Енеїдою» Вергілія / Віктор Неборак. – Львів : ЛВІЛШ ; Астрон, 2001. – 284 с.
7. Семків Р. Іронічна структура: типи іронії в художній літературі / Ростислав Семків. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2004. – 135 с.
8. Сквирська І. Система образів повісті Ю. Косача «Еней та життя інших» / І. Сквирська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – С. 24–27. – (Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика ; вип. 21).

9. Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 51–54 / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 2008–2010.
10. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986.

Стаття надійшла до редакції 21.10.2014

Прийнята до друку 28.10.2014

«LET THE BLACK RAVEN RANKLE MOTHER THERE...» (IVAN FRANKO'S RECEPTION OF AENEISM)

Roman KOZLOV

*Kyryvyi Rih National University,
11, XXII Partyzivdu Str., Kyryvyi Rih, Ukraine, 50027*

The article traces the semantics of the myth about Aeneas and its Ukrainian reception. The myth's transformation under the influence of I. Kotlyarevskyi's «Aeneid» is outlined. Franko's assessment of this travesty is scrutinized. In monodrama «Great anniversary», Franko warned against incorrect and simplistic reading of the text. Franko emphasized the responsibility of the national elite, which is indispensable to social progress.

The analysis of Franko's approaches allows ascertaining that aeneism is interpreted thereby as an ambivalent notion: 1) negative – as a behavioural complex of irresponsible elite, blinded by own divinity; and 2) positive – as a community which relies on the suggested image to elaborate own strategy of national development. It is maintained that, despite being voiced a hundred years ago, Franko's ideas have retained topicality until now.

Keywords: I. Franko, «Great anniversary», «Aeneid», the national elite, modernism.